

FÜLÖP DOROTTYA

„...kiosztották a szerepeket...”

Névrejtés és szerepjáték Jókai Mór *Politikai divatok* című regényében

Az 1848-as szabadságharc eseményei után Jókai forradalommal és annak utóhatásaival kapcsolatos novelláit Sajó álnév alatt közölte Szilágyi Sándor különféle kiadványaiban, amelyek megpróbálták kihasználni a cenzúra hézagait,¹ majd szintén ezen álnév alatt jelentek meg később *Forradalmi és csataképek 1848- és 49-ből*, illetve *Egy bujdosó naplója* című novelláskötetei.² Az 1850 és 1860 közötti időszakban több olyan szöveg is készült, amelyben Jókai a 48-as eseményeket latin-amerikai történetek mögé rejtette el – a *Bolivár* című novella főhőisének vonásai mögött például határozottan Kossuth alakjára ismerhet az olvasó.³ Ezzel a játékos gesztussal Jókai olyan többféleképpen értelmezhető szövegeket alkotott, amelyeket a korabeli olvasóközönség dekódolhatott, amennyiben figyelt a finoman működtetett utalásrendszerre.⁴ Az ilyen jellegű kísérletek terén azért nem minden próbálkozás bizonyult sikeresnek: a *Szenttamási György* című elbeszélés átdolgozása – amely *A vérontás angyala* címet kapta – éppen a mexikói köntösbe rejtőzés miatt vesztett mondanivalójából. A cenzúra nyomására történő átírás az alaphelyzet eltorzulásával járt együtt: a szerbeknek megfeleltethető kreolok, illetve a magyarokat jelképező spanyolok összecsapása az elnyomottak és az őket legigázó hódítók konfliktusává vált, ahol a Szenttamásinak megfeleltethető Leon d'Acapulco a brutális, elnyomó spanyol erőt példázhatná.⁵

A szintén a szabadságharc eseményeit tematizáló *Politikai divatok* prózapoétikája a latin-amerikai események kódolásához viszonyítva már jóval összetettebbnek ígérkezik. A forradalommal kapcsolatos eseményeket Jókai nem helyezi át az egzotikus vidékek mesei távolába, hanem meghagyja az ismert földrajzi helyszíneket, történelmi eseményeket, s bár az előszóban leszögezi, hogy „[r]egényem nem élő

1 SZAJBÉLY Mihály, *Jókai Mór*, Pozsony, Kalligram, 2010 (Magyarok emlékezete), 93.

2 Uo., 114–115.

3 BÁN Mónika Edina, *Latin-amerikai történetek Jókainál*, Tiszatáj, 65 (2011), 1. sz., 68.

4 Az életmű végéhez közeledve a cenzurális nyomás már nem volt jellemző, így a kései novelláskötetekben különválhattak a 48-as visszaemlékezések és az Amerikában játszódó történetek csoportjai (például az *Őszi fényben*).

5 NACSÁDY József, *Mitológia és valóság (Jókai sorsdöntő pályafordulata és novellái)*, Alföld, 26(1975), 2. sz., 23–24.

személyeket, hanem a kort igyekezett híven visszaadni”, ennél fogva pedig „ismerős alakokat egyébiránt ne keressen e regényben az olvasó”,⁶ maga Jókai hívja fel a figyelmet kései visszaemlékezéseiben a szereplők és a valós személyek közti összefüggésekre. Laborfalvy Róza kapcsán megjegyzi, hogy „a ki elolvassa *Politikai divatok* című regényemet, ott a főalakban sokszor ráismerhet”.⁷ Saját alakjának regénybe szövezését is kiemeli: „megirtam már [...] csodaszerű menekülésemet nőmmel együtt pusztákon, mocsarakon, ellenséges táborokon keresztül a »Politikai divatokban«”; magát a menedéket nyújtó ősvadont, a hol öt hónapon át álnév alatt rejtőztem, több munkámban; s aztán azt a mesével határos megszabadulásomat, melynek módját Ő találta ki, Ő vitte keresztül.”⁸ A regény részleteinek ismeretében – szerzői megerősítés hiányában is – a Pusztafi–Petőfi és a Lávay–Jókai megfeleltetést nem igen tudjuk elkerülni, sőt a Judit–Laborfalvy Róza, illetve a Szerafin–Szendrey Júlia párhuzamok is felkínálkoznak az olvasónak.

E ponton máris felvethető egy roppant fontos kérdés: ha ilyen könnyen megfeleltetjük a regénybeli elemeket a valóság eseményeinek, akkor tekinthetjük-e ezt a regényt valódi kódolásnak, s nem valamilyen másfajta kísérlettel állunk szemben?⁹ Történetesen egy olyan próbálkozással, amely éppen azt várja el az olvasótól, hogy ismerje a keretrendszert, bizonyos szereplőket egyértelműen valós személyeknek feltesszen meg, és amely ekként tudatosan játssza ki az olvasónak azt a tudását, amit a megfeleltetések miatt biztosnak hisz.¹⁰

6 JÓKAI Mór, *Politikai divatok* (1862–63), kiad. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1963 (Jókai Mór Összes Művei. Regények 14) [a továbbiakban: JMÖM Regények 14.], 6.

7 JÓKAI Mór, *Negyven év visszhangja*, Bp., Franklin-Társulat, 1884, 25.

8 JÓKAI Mór *önmagáról: Önéletrajzi és egyéb emlékezések* (1825 – 1904), bev. BEÖTHY Zsolt, Bp., Franklin-Társulat, 1904, 172.

9 Az előszót – amelyet már a regény megjelenése előtt közzétettek (Például: N. N. *Jókai legújabb regénye*, Szépirodalmi Figyelő, 1862. szeptember 18., 316.) –, illetve az abban előrevetett *irányregény* fogalmát már Gyulai Pál is kifogásolta. A Gyulai-kritikát figyelembe véve Hermann Zoltán hívja fel a figyelmet arra, hogy a *Politikai divatok* sem irány-, sem kulcsregénynek nem igazán tekinthető, műfaját tekintve sokkal inkább a szatírával rokonítható. Vö. HERMANN Zoltán, *Szatíra az 1840-es évek irodalmi életéről* (*Politikai divatok*) = „... író leszek, semmi más...” – *Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben*, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán, Balatonfüred, Balatonfüred Városért Közalapítvány, 2015 (Tempevölgy Könyvek 19.), 82–93.

10 Vaderna Gábor az *Egy magyar nábob* kapcsán már felhívta a figyelmet arra, hogy Jókai kettős játékot űz az olvasóval a fikció és valóság viszonyát illetően, ugyanis az ideálképként is létező Wesselényit és Széchenyit mint a történelem valóságosnak tételezett alakjait tünteti fel a regényben, míg mellettük jelen vannak az olyan fiktív szereplők is, akik alternatív történelmi lehetőségek megtestesítőivé válnak. Így két párhuzamos folyamat érvényesül: „[m]iközben a fiktív szereplők révén Jókai regénye értelmezi az ideálként bemutatott történelmi szereplők tevékenységeinek hatásait, aközben a fiktív szereplők maguk is valóságossá válnak a regény világán belül.” VADERNA Gábor, *Párhuzamos történetek* (Jókai Mór: *Egy magyar nábob*) = *Jókai & Jókai: Tanulmányok*, szerk. HANSÁGI Ágnes – HERMANN Zoltán, Bp., Károli Gáspár Református Egyetem–L'Harmattan, 2013 (Károli Könyvek), 218.

A felvetett lehetőség mellett szól a folyamatos leleplezésekkel élő narrációs technika. Komárom nevét eleinte csak a város kezdőbetűjével sejteti a szerző (K...),¹¹ a *Drága vércseppek* című fejezetben viszont már kiírja a teljes nevet („Csak egyetlen biztos hely van még: Komárom.”¹²). Hasonló önleleplező mechanizmus jellemzi a segesvári csata nevének említését is, amely a *Szerafin* című fejezetben kerül tényleges megnevezésre.¹³ Máshol a *Bánk bánt* íráskörül a szereplők,¹⁴ majd később összevetészetlenül egyértelművé teszik, hogy melyik drámáról volt szó a beszélgetésben.¹⁵ Ezekhez az esetekhez kapcsolható az az eljárás is, amely során egy név csekély módosítást szenved, hangalak tekintetében majdnem egybeesik az eredeti változattal, így szintén felismerhető marad. Külön ironikus színezetet ad például a következő kijelentésnek, hogy Jókai a kollektív emlékezetre hivatkozva adja meg Csák Máttyás nevét Csák Máté helyett: „Az emlékező köznép még most is Csák Máttyás nevére hízta az általa vitatott tért.”¹⁶ Ez utóbbi esethez hasonló megoldást *A kőszívű ember fiaiban* is találunk: „Se nem a vulcanicus, se nem a neptunicus kor szülötte; hanem inkább a bacchikus koré, értve az etimológiai gyök alatt nem Bachot, az accisák behozóját, hanem Bacchust, a borok istenét.”¹⁷

Vannak olyan szövegrészek természetesen, amik felkínálkoznak arra, hogy az olvasó könnyedén végre tudja hajtani a megféleltetések sorozatát. Pusztafi neve hangzásában is felidézi a magyar ember fülének a Petőfi nevet,¹⁸ megjelenésének részletes leírása – amely összhangban van az olvasói imaginációban rögzült képpel – pedig kétséget kizárónak hat: „A költő magas, izmos alak, barna, szabadon zilált fürtökkel, kicsiny bajusszal s nálunk szokatlan spanyol kecskeszakállal. Viselete: sűrű gombos dolmány, zsinóros felöltővel, magyar nadrág és rojtos csizma, feltűrt karimájú kalap. Egészen 1861-iki divat. Csak a nyakkendő hiányzik nyakáról, melyet szabadon hagy a kétfelé hajtott fehér inggallér.”¹⁹ A korábbi vezetéknev megváltoztatásának

11 JMÖM Regények 14. 251.

12 Uo., 187.

13 Uo., 240.

14 „– Ismeri kegyed a legjobb, a legelső magyar szomorújátékot?
– Ismerem. De amit én tartok annak, az be van tiltva.
– Akkor ugyanaz, amit én gondolok.” Uo., 84.

15 „Az utcákon hallik a moraj, mely mintha folytatása volna Petur bán szavainak”. Uo., 85.

16 Uo., 197.

17 JÓKAI MÓR, *A kőszívű ember fiaiban* (1869), II. kötet, kiad. SZÉKES László, Bp., Akadémiai, 1964 (Jókai Mór Összes Művei. Regények), 98.

18 Hasonló megoldás Nádasdy Ádám *Szentiványi álom*-fordításában a Tetőfi névválasztás, amivel a fordító Quince egyszerre ács és költő voltát akarja visszaadni.

19 JMÖM Regények 14. 29–30.

gesztusa,²⁰ illetve a Lávay és Pusztafi közötti két évnyi korkülönbség megadása²¹ a Petőfi-kép további megerősítését szolgálja. Hogy Lávay arca mögött Jókait sejthetjük, azt a jogi pálya, a politikai szónoklás iránti érdeklődés, valamint a komáromi származás sejteti. Judit színésznői ambíciói Laborfalvy Róza alakját idézik fel, s hozzá hasonlóan az 1848. március 15-én bemutatott *Bánk bán*ban Judit is szerepel a fikció szerint. Szerafin igen rövid idő után megy férjhez Róbert eltűnése után, ami Szendrey Júlia alakjával rokonítja a szereplőt. Mindezeket figyelembe véve mégsem lehet megnyugtató egy teljességgel életrajzi olvasat, hiszen a cselekmény előrehaladtával megsokasodnak az olyan helyzetek, amik már nem engedik, hogy zökkenőmentesen végigvessük a megfélemlítés műveletét a regény egészében, és a 48-as események egyszerű kódolásának tekintsük a művet. A regénybeli történetyszál fokozatosan elkezd távolodni a valóságtól, néhol apró elmozdulásokkal, néhol erőteljes változtatások révén. Ezek közül az eltérések közül csupán néhány példát képez Szerafin Lávay iránt érzett szerelme, Lávay és Judit születendő gyermeke, illetve Pusztafi visszatérése a segesvári csata után.

Hogy valami rejtélyt mégis kell keresnünk a regénybeli fikció működésében, azt a narráció számos ponton megerősíti. A titkosírásról való fejtegetés,²² az álnevek használata (Béla mint Friedrich kertész), az álruhás szerepjátékok (Judit mint parasztlány, Judit mint Béla, Béla mint kertész), a titkos üzenetek küldése, az íráshamisítás, amelyen Judit tűnődik, hogy megmenthesse Bélát,²³ Bárzsing és Fertőy okirathamisításának leírása²⁴ mind olvashatóak metanarratív passzusokként is. Szintén a többféle megközelítésmóddal és kódolással való játék a *table moving* segítségével leírt szavak félreértelmezése és értelmezése, vagyis naiv és értelmezői olvasat ütköztetése.²⁵

A többértelműség, a kódok használata kulcsfontosságú szerepet kap az *Egy ember, aki nem az, aki* című fejezet értelmezési lehetőségeit illetően. Amikor Szerafin megszólítja a kertésznek álcázott Bélát, arra kéri hogy szakítson le neki egy „halavány sárga rózsát”²⁶, mert fél, hogy megsúrja a kezét. Béla azt válaszolja, hogy a sárga rózsának nincs tövise, ezért Szerafin maga szakítja le a virágot, majd a beszélgetés előrehaladtával Béla megjegyzi, hogy a földmunka számára édes, és a „zöld levél a legjobb

20 Uo., 30.

21 Uo., 34.

22 „Hanem van azután egy neme a titkosírásnak, melynek éppen nem lehet kulcsára akadni: a dolog pedig nagyon egyszerű. Az ábécé betűi kétszer leíratnak egyenlő távolban, felosztva két külön pápírszeletre. Akkor felvesznek egy szót, például ezt: Helion, s ezt csak a két illetékes helyen tudják”. Uo., 144.

23 „A kénszesz kiveszi a tintának a színét... A nagy E-ből lehet V-t idomítani, a kis n-ből r-et... akkor lesz a Vir...”. Uo., 216.

24 Uo., 370–371.

25 „Szeráf, válópör, Fertő, érthetetlen badarság!” Uo., 406.

26 Uo., 274.

barát.”²⁷ Ha visszagondolunk az első fejezetre, amelyben nagyon hangsúlyos szerepet kapott az, hogy a Nemes Telek és a Salva Guardia feliratú házaknak milyen színű a kapuja, emlékezhetünk, hogy a több ízben emlegetett sárga szín Holdvályékhöz, azaz Szerafinhoz asszociálható, ekként pedig a sárga rózsza is – különösen úgy, hogy a narratori szólam a későbbiekben hangsúlyozza arcának sárgás, halvány színét *A sápadt asszony* című fejezetben. Ha *virágnnyelven* olvassuk ezt a jelenetet – amely a 19. század folyamán még a társadalmi érintkezés bevett eszközének számított²⁸ –, akkor a szerelmi játék leképezéseként is érthetjük: a Bélába szerelmes Szerafin megkéri Bélát a sárga rózsza leszakítására, a férfi azonban visszautasítja, majd azt hangsúlyozza, hogy ő a „zöld levelet”, azaz Juditot kedveli. Szerafin maga szakítja le a rózsát – tulajdonképpen a regény végén azzal a gesztussal, hogy eldobja a Béla által előkészített válóperes iratokat, önnön kezével semmisíti meg magát –, de megtöri őt az a szerelem is, amelytől elutasításra talál. Az ezt követő jelenet, amelyben a lótsz Lavaynéval azonosítják, felerősíti ennek a fejezetnek a virágnnyelven való olvashatóságát. Mivel Fertőnek feltűnik, hogy a kertész esetleg Béla, provokálni kezdi: Béla nevén kell nevezze a különböző virágokat, Fertő pedig mindegyiket a Béla választától eltérő névvel illeti. A víz színén lebegő lótszvirágot, amelynek neve „Reine d’Egypte Semiramide”, Fertő „Reine du theatre madame Lavay”²⁹-nak nevezi, amire az álruhás Béla dühbe gurul, s ezzel le is leplezi magát. A virágról való beszéd ekként két síkon zajlik: az egyiken Fertő egyszerűen a virágok neve iránt érdeklődik, a másikon a kertész kilétét próbálja kifürkészni. A Judithhoz rendelt lótszvirág sem tűnik véletlenszerűen választott növénynek, ugyanis a lótsz általában az újjászületés jelképének tekintik, s Judit valóban több ízben is szimbolikus újjászületésen megy keresztül. Ezt hangsúlyozzák a leírások azon passzusai, amelyek a nagy megpróbáltatásokban kvázi halottként festik le: amikor szobájában vacsorát fogyaszt, „úgy ült ott, mint egy halott”,³⁰ mirtuszkoszorút választ az ünnepélyre,³¹ amit szintén a halállal asszociálnak, majd szívgörcstől gyötörve ténylegesen koporsóba is fektetik.³²

Ha a kódolásra vagy rejtélyekre figyelünk, fontossá válik a névadás gesztusa. Sok jelenetben a szereplőket nem a valódi nevükön szólítják (akár más szereplő, akár a narrátor részéről történjen a megszólítás), hanem egy másik névvel illetik. Ezek a névadások olyan fikciós játékot hoznak létre, amely során a szereplők az adott szituációban felveszik a megadott névhez tartozó személy szerepét. Pusztafi így szól Bélához egy alkalommal: „Megítélheted hozzád való atyai szeretetemet nagyságát, ha

27 Uo., 275.

28 SURÁNYI Dezső, *Virágok, virágénekek és a virágnnyelv*, Valóság, 62 (2019), 8. sz., 40–50.

29 JMÖM Regények 14. 283–284.

30 Uo., 295.

31 Uo., 53.

32 Uo., 229.

elgondolod, hogy teérted cselekvém azt a rettenetes önmegtagadást, hogy én könyörögtem *Therszisztész*nek, hogy fogja pártomat *Pénélopéd*nél.”³³ Szintén Pusztafi jegyzi meg Béláról ugyanabban a fejezetben: „... s még én arról képzelődöm, hogy a te arcod mennyire hasonlít *Saint-Just*éhez? S még én tégedet kedves *Saint-Just*ömnek szoktalak címezgetni? Vagy te *Saint-Just*? Vagy bizony citoyen *Picotin*!”³⁴ A kutyáktól letámadt Bárzsing érkezése olyan, „mint *Kréta* *Miló*”-é.³⁵ Hargitay János politikai sikerei jelentősek, ahogy felesége jegyzi meg: „megyéről megyére hordták, mint *Balogh Jánost* vagy hajdan *Forintost*.”³⁶ Melchior sánta, de ügyes és segítőkész ember: „Hát *Tamerlán* nem volt-e sánta, s nem harcolt-e sánta lábbal a fél világ ellen? Hát *Byron* lord nem volt-e sánta, s nem harcolt-e magokkal az istenekkel?”³⁷ Béla, miközben Juditot próbálja feléleszteni, Jákobhoz lesz hasonló: „Ez *Jákob* éjszakai küzdelme volt istennel a pusztában!”³⁸ A jóképű Volozov herceg Adoniszhoz hasonlít,³⁹ Szerafint pedig Béla a liget *hamadriád*jának látja.⁴⁰ Juditot Junóhoz hasonlítják, amikor Fertőy felkeresi Lávaynét: „...bajosán hinném el, hogy Judit húgom kedvéért *Juno* olimposzi meséje *Mars* fiával ismétlődhetett volna [...] Hát úgy járt, hogy egy virágot megszagolt, s attól született a fia, *Mars*.”⁴¹ [Kiemelések tőlem, F. D.] A példák sorát természetesen még folytathatnánk, a szöveghelyek pedig egytől egyig elemzésre méltóak lennének olyan szempontból, hogy a mitologikus és biblikus jelenetek miként íródnak bele a regénybe és milyen többletjelentést hordoznak, de jelen esetben talán fontosabb azon közös vonásuk, hogy mindegyik szituációban *valaki* hasonlít *valaki* másra. Nem azonosságról van szó tehát, hanem hasonlóságról, ami nem is örök érvényű, hiszen példának okáért Béla is több személlyel vagy szereplővel kerül összevetésre, legyen az *Odüsszeusz*, *Saint-Just* vagy épp *Picotin*. A narrációs technika eme sajátossága azt sugallja, hogy az összehasonlításoknak szituációtól függő érvénye van, amely segít egy pillanatnyi motiváció megértésében. Érdemes tehát a regényben keresni a hasonlóságokat, de nem feltétlen kell erőltetni az azonosításokat kereső életrajzi olvasatot.

A szabadságharc kontextusát figyelembe véve viszont érdemes elidőzni a *Saint-Just*-hasonlatnál, ugyanis ennek a névadásnak a gesztusát Jókai más szövegeiben is felidézi. A *Politikai divatok* mellett gyakran kiemelt másik életrajzi ihletettséggű regényben, a *tengerszemű hölgy*ben a következőképpen írja le mindezt: „Aztán átvitt

33 Uo., 34.

34 Uo., 36.

35 Uo., 44.

36 Uo., 50.

37 Uo., 140.

38 Uo., 237.

39 Uo., 272.

40 Uo., 381.

41 Uo., 327.

a maga szobájába. Annak a falain voltak díszes rámaikban felakasztva a francia forradalom fő vezetőinek remek kőrajzú arcképei. Ez volt egyedüli fényűzése, Danton, Robespierre, Desmoulins Camille, Saint Juste, madame Roland. Ott azután feleséges-től együtt kiosztották a szerepeket; nekem volt szánva Saint Juste, Júliának madame Roland.”⁴²

A *Melltű és gyűrű* című szövegből kiderül a szereposztás Petőfire vonatkozó részlete is, ugyanis „ő saját magát Desmoulins Camillenak jelölte meg; engem Saint Justenek szánt”⁴³, ugyancsak ezt erősíti az *Enyim, tied, övé* egyik megjegyzése, miszerint „Petőfi Desmoulins Camille-nek láttatta magát, alulírott pedig Saint Juste-nek.”⁴⁴ Az *Őszi fénybe* illesztett *Petőfi eszmecsírái* című szöveg szintén feleleveníti a szereposztás emlékét: „A forradalmi vezérek szerepeit osztottuk ki egymás között. Petőfi szobájában körül fel voltak függesztve a francia forradalmárok remek kivitelű arcképei, ez volt a fényűzése. Tavalyi versében még azt mondá: »Romában Cassius valék. Helvéciában Tell Vilmos, Párisban Desmoulins Camill. Itt is leszek tán valami.» Itt már Danton akart lenni. Én nekem pedig Saint Juste szerepét szánta. Elfeledte, hogy épen Saint Juste volt az, ki Danton vádlevelét a törvényszék előtt felolvasá.”⁴⁵ Pusztafi szobájának leírása a *Politikai divatokban* mindezekkel összhangban van, hiszen a narratori szólam kiemeli, hogy a falakat acélmetszetek díszítik, amelyeken Marat, Danton, Robespierre, Saint-Just, madame Roland és Béranger arcképe látható, illetve az íróasztalon egy megkezdett költemény hever, „melynek címe: »Cassius«, »Tell«, »Desmoulin«, »Hát a negyedik ki lesz?«.”⁴⁶ Szilágyi Márton hívja fel a figyelmet arra, hogy a regényben szereplő kulcsszavak a *Halhatatlan a lélek...* című versre utalnak, a negyedik hiányzó név pedig magára a műbeli költőre vonatkozik, tehát az önmeghatározás problematikája kerül előtérbe a versre irányuló utalások révén. Ugyanakkor a költemény nem illik bele a regény időkeretei közé, s így Jókai a bizonyíthatótól a hihető tartomány felé mozdítja a jelenetet.⁴⁷ Esetünkben ebben a valószínűleg némiképp elrugaskodó szerzői módosításban az bizonyul az egyik legjelentősebb tétnek, hogy a forradalmi szerepköröket megjelenítő fali arcképek és a kérdéses

42 JÓKAI Mór, *A tengerszemű hölgy* (1890), kiad. SZEKERES László, Bp., Akadémiai, 1972 (Jókai Mór Összes Művei. Regények 55) [a továbbiakban: JMÖM Regények 55.], 66.

43 JÓKAI Mór, *Melltű és gyűrű* = Uő, *Az én életem regénye*, Bp., Révai, 1912, 262.

44 JÓKAI Mór, *Enyim, tied, övé* (1875), I. kötet, kiad. GERGELY Gergely, Bp., Akadémiai, 1964 (Jókai Mór Összes Művei. Regények 29), 147.

45 JÓKAI Mór, *Petőfi eszmecsírái* = Uő, *Őszi fény*, Budapest, Révai Testvérek, 1898, 80.

46 JMÖM Regények 14. 79.

47 Lásd Szilágyi Márton *Jelmezek és jellemek. Jókai Mór: Politikai divatok* című tanulmányát jelen lapszámban.

költemény összekapcsolása Pusztafi személyével még inkább felerősíti a folyamatos szerepjátszás és a többféle szerep felvételének kiemelt fontosságát.

A szerepjáték, a mással való azonosulás mint alapélmény tehát meghatározónak bizonyult 1848 körül Jókai közvetlen baráti körében, illetve az ezt követő időszakban is, hiszen a már említett Sajó álnév használata vagy a Kovács János nevére kiálított komáromi menlevél, amely Jókai menekülésének zálogát képezte,⁴⁸ szintén az álarc mögé rejtőzés, a szerepjáték eseteit illusztrálják. A különböző szerepek kijelölése és felvétele roppant hangsúlyos az erre az időszakra vonatkozó szerzői emlékek terén is, hiszen a bujdosás számos esetben a fizikai jellemzők tényleges átalakításával járt együtt: „Sok arcz ki is volt véve rendes alakjából; szakállak leborotválva, bajuszok rövidre nyírva; ruhákról sok zsinór letépve. [...] Egy feketefödélű szekér is haladt a többi között, két szürke ló volt eléje fogva. [...] Valóban, honunk első két írója, Bajza és Vörösmarty ült a szekéren. (A harmadik, Petőfi, már akkor a segesvári hantok alatt fektült.) Költőink dicséretére mondhatom, hogy szakálluk, bajuszuk nem volt levágva.”⁴⁹ Lehet, hogy ezzel a jelenettel áll összefüggésben – az is lehetséges, hogy véletlenszerű egybeesés –, hogy éppen Vörösmarty az a kortárs költő, akit a *Politikai divatok* szereplői a valódi nevének emlegetnek.⁵⁰ A Jókai tollából származó visszaemlékezésekre azért is érdemes figyelni, mert utólagosan készült voltak ellenére is felfednek bizonyos adalékokat az írói fantázia működését illetően. A *két halott* című fejezetben például amíg Béla Juditot próbálja feléleszteni, a narratori szólam Jákob Hóreb-hegyi küzdelmével hozza összefüggésbe a jelenetet („Ez Jákob éjszakai küzdelme volt istennel a pusztában! Isten engedte, hogy az ember győzzön.”⁵¹). Ez a metaforikus kép a későbbiekben ismét előkerül Jókai egyik beszédében, amely 1883-ban Miskolcon hangzott el a Laborfalvy Róza tiszteletére rendezett ünnepségen:

Itt küzdtem Istennel, mint egykor Jákob a Horeb hegyén az éjjeli tusában: „Nem, nem bocsátalak el tégedet, – míg meg nem ígéred, hogy feltámasztod hazámat!” [...] Megígérte, megtartotta, de hozzátette, hogy „Én feltámasztom hazádat, de keljetek magatok is!” Ekkor történt, hogy éltem védangyala, az én édes asszonyom éppen ilyen télben, fagyban, mint mai napságé, szökve elhagyta a fővárost (mert különben nem eresztették volna), beteg, szenvedőn idesietett, engem az én vaderdóm sötétjében felkeresni és hozott számomra egy jó barátok szerzette komáromi menlevelet. Ez volt az első feltámadásra szólító istenhang.⁵²

Lehetséges, hogy a már megírt regény hatott a későbbi ünnepi beszéd alakulására, de bárhogy is legyen, az idézett szövegrész illusztrálja, hogy a szerzői tudatban az

48 JÓKAI Önmagáról, i. m., 239–246.

49 Uo., 184–186.

50 JMÖM Regények 14. 45, 60.

51 Uo., 237.

52 Nemzet, 1883. december 21., [3].

adott szituáció a Jákob-féle szereppel való azonosulás formájában rögzült. Nem pusztán a jelenet újbóli felbukkanására érdemes figyelni – az ilyen jellegű ismétlés gyakori az életművön belül –, hanem arra is, hogy milyen mértékben módosul az ismétlés az eredeti változathoz képest. Lényeges, hogy mindkét szövegben többszöri, szimbolikus feltámadások sorozatáról van szó: míg az adott fejezetben Judit fekszik tetszhalottként a koporsóban, illetve maga Béla is feltámad Judit feléledésével és a menlevél megérkezésével – úgy az emlékbeszéd is kiemeli a saját, szimbolikus feltámadás emlékét, amelyet Jókai egyúttal kollektív élménnyé szélesít, hiszen a beszéd szerint már nem csak a kedves, hanem a haza feltámadása is a küzdelem célját képezi. Jókai tehát utólag összemosza a *Politikai divatok* ezen jelenetét az ország akkori helyzetével, s ezzel összhangban néhány mondattal később a korábbi állapotában lévő nemzetet szintén *tetszhalottnak*⁵³ nevezi. Az egyéni sors megjelenítésének hátterében ugyanakkor az *Isteni színjáték* intertextusa is sejthető, hiszen a „vaderdő sötétjében” megmentőként felbukkanó „védangyal” Dante és Beatrice alakjait is felidézik.

Kiemelendő továbbá, hogy nem csak Jókai, Petőfi és Szendrey kapnak szerepet a forradalmi szcenárióban. Jókai feleségének, Laborfalvy Rózának is kijelöli az ekkoriban betöltött szerepkörét, és színpadon kívül is azonosítja a Katona-dráma királynőjével egyik visszaemlékezésében: „Az ebédet csak meg tudta főzni Gertrud királyné, de éjszakára ágynemű kell.”⁵⁴ A *Politikai divatokban* szintén megjelenik a királynő és a színpadok mögött a főzéssel bajlódó háziasszony alakjának összekeveredése: „Akkor a királyné megfőzi reggelijét, s azalatt ráér szerepét megtanulni, hogy nyolc órára készen legyen, mikor próbára kell menni. Tizenegykor a királyné hazajön, tüzet rak, rántást készít, mert a vendéglői háztartás sokba kerül.”⁵⁵ A szereplők több ízben is királynőnek vagy királynénak szólítják Juditot, a személyét jelképező lótuszvirág két megnevezése (*Egyiptom királynője*, illetve *Lávayné, a színpad királynője*) szintén ezt a státuszt hangsúlyozzák – de nem ez az egyetlen jelentőségteljes szerepkör, amellyel Judit személye összefüggésbe hozható.

A madame Roland-szerep, amelyet Petőfi egyértelműen Szendrey Júliának szánt, a regényben nem a hozzá kapcsolható Szerafinhoz kötődik, hanem elmozdul a Laborfalvyra emlékeztető Judit irányába. Miután Judit beszámol Pusztafinak színésznői terveiről, illetve megegyeznek abban, hogy a *Bánk bán*ban kellene szerepet játszania, Pusztafi „visszatért szobájába – és Madame Roland arcképe előtt megállva, azon nagyon sokáig elmerengett.”⁵⁶ Mivel Szerafin egy jelenet alapján sem hozható összefüggésbe a madame Rolandot ábrázoló metszettel, a fikció világán belüli szereposztás értelmében inkább Judit tűnhet fel a férjét akár a vérpadra is követő hölgy szerepében. Nem olyan egyértelmű azonosítás vagy hasonlat ez, mint a fentebb

53 Uo.

54 JÓKAI *Önmagáról*, i. m., 160.

55 JMÖM Regények 14. 81.

56 Uo., 84.

kiemelt példák, de sokat sejtető utalás, amely talán összefüggésben áll egy szintén a *Petőfi eszmecsíráiban* megörökített jelenettel, amelyben a fiatal Jókai konfliktusba kerül Petőfivel a Laborfalvy Rózával kötendő házassága miatt. A vita egy adott pontján a tét tulajdonképpen az lesz, hogy melyik feleség képes jobban betölteni a madame Roland-féle önfeláldozó szerepet:

– Az én nőm engem kísérni fog, ha kell, a csatába, ha kell, a száműzetésbe, ha kell, a vérpadra.

– Azt az enyém még inkább meg fogja tenni.

A «még inkább»-on aztán összevesztünk. Egyikünk sem engedte a maga hősnőjét a másik által beárnyékoztatni, a vége az lett, hogy én még aznap elköltöztem a közös szállásról, elhagyva Petőfiéket.⁵⁷

A párbeszéd valószínűleg utólagos konstrukció eredménye, hiszen éppen azok az esetek kerülnek szóba, amelyekben a két feleségnek a későbbiekben lehetősége volt bizonyítani a madame Roland-féle szerepre való rátermettségét. Magának a konfliktusnak azonban valóban van valóságalapja, ugyanis Petőfi ellenszenvvel viszonyult Laborfalvy Rózához, s mindent elkövetett – többek között Jókai édesanyjának is írt levelet ez ügyben –, hogy Jókai és a színésznő házasságát ellehetetlenítse.⁵⁸ Mindehhez további magyarázatul szolgál az említett novella zárata is, amely szerint eldöntöttnek látszik a kérdés, hogy Jókai szempontjából ki felelt meg jobban madame Roland szerepének: „Mi mind ketten »választottunk magunknak csillagot!« Csakhogy az én csillagom engem a zenithtől a nadirig elkísért...”⁵⁹ Természetesen azt is szükséges kiemelni, hogy bár Laborfalvy Róza támogatta Jókait a forradalom leverését követő időszakban, a komáromi Kovács János névre kiállított menlevél megszerzésének története Jókai képzelőerejének terméke – ahogy ezt Hermann Róbert kimutatta⁶⁰ –, amellyel minél jobb színben igyekezett feltüntetni feleségét.

A *Politikai divatok* narrátora – a fentieket figyelembe véve – számos támpontot ad, hogy az olvasó a szereplőket valós személyekhez kapcsolhassa, és úgy értelmezze, hogy a nevek eltérése ellenére is ismert közéleti szereplőkről szól a történet; majd ezt követően fokozatosan elbizonytalanító gesztusokkal él. Amennyiben az olvasó magabiztosan azonosította Pusztafi alakját a Petőfiével, számára a legmeglepőbb fordulat Pusztafi előkerülése lehet, hiszen elváráshorizontjába az illeszkedne bele a leginkább, hogy – Zeleji Róberthez hasonlóan – Pusztafi is a segesvári csatában haljon meg, vagy legalábbis végérvényesen tűnjön el. Ebből is látszik, hogy itt nem a forradalom eseményeinek kódolásáról van szó, hanem egy gondolatkísérlet végrehajtásáról: az olvasói

57 JÓKAI, *Petőfi eszmecsírái*, i. m., 84.

58 SZEKERES László, *Jókai és Petőfi szakítása*, It, 45(1957), 4. sz., 413–414.

59 JÓKAI, *Petőfi eszmecsírái*, i. m., 86.

60 HERMANN Róbert, *Az eltűnt nyomtatvány nyomában – Jókai komáromi menlevele*, Holmi, 8(1996), 12. sz., 1717.

elvárásokat kikezdve a szerző egy lehetséges világot képzel el, amely nyilván *hasonlít* a valóságra, de tulajdonképpen egy alternatív világ, ahol Petőfi túléli a szabadságharcot. Ha ezen a gondolatmeneten haladunk tovább, értelmezhetnénk úgy a szöveget, hogy a Zeleji Róbert halálát leíró fejezetben Pusztafi és Róbert tulajdonképpen sorsot cserélnek: Róbert meghal, majd sokáig nem lehet hírt kapni a haláláról, fiatal felesége újra férjhez megy, Pusztafi pedig a szabadságharc után visszatér, alkoholistává és kiábrándult bujdosóvá válik, aki már nem akarja folytatni a költészetet. Ezt az olvasatot erősíti a Pusztafinak átadott gyűrű is, amivel mintegy átveszi Róbert sorsát.⁶¹ Mégis úgy tűnik, hogy a helyzet ennél jóval bonyolultabb, és itt nem szerepcseréről, hanem sokkal inkább szerepkettőzésről van szó: úgy Pusztafi, mint Róbert valamiképpen Petőfi, s ilyen szempontból a kritikai kiadás vonatkozó jegyzetének megfogalmazása sem lehet teljesen megnyugtató: „Zeleji Róbert halálának bemutatása Petőfiére emlékeztet.”⁶²

Szilágyi Márton részletesen feltárta azokat az összefüggéseket, amelyek magyarázatul szolgálnak a szereplői névválasztások motivációjára nézvést: Lávay Béla vezetéknéve hangzásbeli hasonlóságot mutat a Jókai család nemesi előnévvel, az Ásvayval, Hargitay Judit Laborfalvy Róza eredeti keresztnévét viseli, Pusztafi neve emlékeztet a Petőfi hangalakra, illetve hangsúlyozza a Petőfi-líra egy kiemelten fontos elemét is, Szerafin keresztnévének kezdőbetűi pedig egybevágnak Szendrey Júlia vezetéknévének kezdőbetűivel.⁶³ Egyébiránt a Béla névválasztás motivációja is magyarázható, amennyiben felidézzük *A tengerszemű hölgy* egyik jelenetét, amelyben a Tardonán bujdosó Jókai Laborfalvy Róza öccseként, a szabadságharcban elesett Albertként mutatkozik be két nem várt vendég előtt:

A házigazdám erőszakot tett becsületes ábrázatján, s bemutatott az álnevemen, ahogy a faluban ismertek:

- Benke Albert úr.
- Csak nem a Laborfalvy Benke Róza művésznő öccse? A Bebus?
- De biz az! – a Bebus.⁶⁴

A *Politikai divatokban* több ízben is kiemelik a Béla–Albert névpár kapcsolatát, például: „neve Komáromi Albert: egyik az ön szülöttevárosának neve, a másik németre

61 A gyűrű viselésének a Jókai–Petőfi barátságban is jelentős szerepe volt. *Melltű és gyűrű* című szövegében Jókai arról számol be, hogy abban egyeztek meg Petőfivel, hogy két ékszerszert mindig magukon viselnek arra az eshetőségre nézvést, ha a szabadságharc rossz kimenetellel végződné, és bújkálniuk kellene. A két ékszerszert a meneküléshez akarták értékesíteni. Így nem véletlen, hogy Zeleji éppen egy gyűrűt ad át Pusztafinak, ami által azonosíthatóvá teszi a küldőt. Jókai „szép faragottkővű camaeás” gyűrűjét ellopták a március 15-i kavarodásban, de később a tolvaj visszaszolgáltatta az árát. JÓKAI, *Melltű és gyűrű*, i. m., 262–265.

62 JMÖM Regények 14. 599.

63 SZILÁGYI, i. m.

64 JMÖM Regények 55. 112.

fordított Béla”,⁶⁵ míg máshol: „Pedig én nem is tudom, hogyan jutott öcsémuram a Béla névhez – pattog a hadastyán. – Tudtomra Albertnek keresztelték. / – Magyarul Béla annyi, mint Albert – viszonzza Lávay.”⁶⁶ Úgy tűnik, hogy Jókai Lávay Béla névválasztásánál a bujdosásban használt álnevét fordítja át magyarra, majd vissza is tér az eredeti Albert változathoz, amikor főhőse szintén bujdosásra kényszerül.

Anagrammatikus játékok tehát érzékelhetőek a regény négy központi alakjának neve esetében, így nem alaptalan az a gyanú, hogy Zeleji Róbert névválasztása is hordozhat valamilyen többletjelentést. Ha felidézzük egy Arany János-féle verssort, amely a *Vojtina levelei öccséhez* című, 1850-es költeményéből származik („Burns Róbert, a skótok Petőfije”⁶⁷), talán árnyaltabb képet kapunk, ugyanis ez a szószerkezet ismert lehetett a regény megjelenését megelőző időszakban. Burns és Petőfi nevének összekapcsolása egy Heine-levéltre vezethető vissza, amelyet a költő 1849-ben Kertbeny Károlynak írt.⁶⁸ Tompa Mihály egy 1858. október 25-re datált levélben számol be Arany Jánosnak egy olyan anekdotáról, amely szerint maga Petőfi is ismerte Heine azon megállapítását, amely a nevét Burns költészetével hozta összefüggésbe.⁶⁹ Mivel az anekdota 1849-nél korábbra datálható a benne szereplő referenciapontok alapján, valószínűleg nem rendelkezik valóságallappal,⁷⁰ de mindenesetre azt kellően illusztrálja, hogy Robert Burns és Petőfi Sándor nevének összekapcsolása közismert lehetett a korszakban.⁷¹ Tarjányi Eszter a Petőfi és Burns nevét összekapcsoló hagyomány eredetét vizsgáló munkájában szintén felhívja a figyelmet a datálás pontatlanságára, illetve a Kertbeny-szöveg különféle variációira is, amelyek hol egy Heinével folytatott szóbeli beszélgetésre, hol egy állítólagos levélre hivatkoznak mint forrásra.⁷² A helyzetet még bonyolultabbá teszi, hogy Kertbeny a legkorábbi variánsban még nem

65 JMÖM Regények 14. 278.

66 Uo., 17.

67 ARANY János, *Vojtina levelei öccséhez* = Uő, *Kisebb költemények*, kiad. VOINOVICH Géza, Bp., Akadémiai, 1951 (Arany János Összes Művei I), 117.

68 Lásd bővebben: TOLNAI Vilmos, *Burns Róbert „Szombatestéje” irodalmunkban*, Budapesti Szemle, 192. köt. (1922), 551–553. sz., 222.

69 Tompa Mihály Arany Jánosnak, Hanva, 1858. október 25. = ARANY János *Levelezése (1857–1861)*, kiad. KOROMPAY H. János – BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália – JANKOVITS László, Bp., Universitas, 2004 (Arany János Összes Művei XVII) [a továbbiakban: AJÖM XVII.], 234–235.

70 TOLNAI, i. m., 222.

71 Jókai külön figyelmet szentelt az anekdotáknak: különösen 1849 után fedezte fel a jelentőségüket, mivel alkalmasnak bizonyultak a rejtett kritika megfogalmazására, ugyanakkor egy olyan hálózatot is létrehozott, amely az olvasókat is bevonva gyűjtötte össze a közbeszéd tárgyát képező történeteket. Vö. LANDGRAF Ildikó, *Örök körforgásban: Az anekdota műfaja a magyar folklórban*, Ethno-Lore: A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatóintézetének évkönyve, XXX. köt. (2013), 114–137, különösen: 125–126.

72 TARJÁNYI Eszter, *Tények és vélemények útvesztőiben: Burns – Heine – Petőfi – Arany és a Családi kör = „Óhajtom a classicus írók tanulmányát”: Arany János és az európai irodalom*, szerk. KOROMPAY H. János, Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont–Universitas, 2017, 193–231, különösen: 208.

Heine, hanem Bulwer, Ohly Fridrik és Düringsfeld Ida véleményeként tünteti fel a Petőfi és Burns közti hasonlóságot.⁷³ Bármennyire is ellentmondásosak legyenek azonban a források, a Petőfi–Burns párhuzam már az 1850-es években elterjedt volt úgy a hazai, mint a külföldi Petőfi-irodalom terén.⁷⁴ Szintén ezt látszik alátámasztani az az Arany-levél, amelyben a költő arról panaszkodik, hogy a „Vojtina féle ostobaság közt [...] volt egy sor: Burns Robert, a scótok Petőfije”, amit félreértelmeztek (Arany csupán a két életpálya közti hasonlóságra szeretett volna utalni), s „most e számok azt mondják, hogy én Petőfit neveztem magyar Burnsnek.”⁷⁵ A *skótok Petőfije* öszszetételt később Dallos Gyula is használja Emich Gusztáv *Magyar- és erdélyországi Nagy Képes Naptár*ában 1860-ban (épp két évvel a *Politikai divatok* megjelenése előtt), ahol Burns-ről és költészetéről ezen címmel ír ismertetést.⁷⁶ Tekintettel arra, hogy a naptárnak ez az első száma, és maga Jókai is itt jelenteti meg *Fulkó lovag* című elbeszélését (amelyet később beleilleszt a *Dekameronjába*), a szóösszetétellel valószínűleg találkoznia kellett. Ez egy lehetséges ok arra nézvést, hogy miért hívják éppen Róbertnek azt az illetőt, aki meghal a segesvári csatában a regény cselekménye szerint. Arra a tényre, hogy az idegen neveknek van magyar megfelelője (és fordítva), többször felhívja a figyelmet a narratív szólam a Béla–Albert fordítás kapcsán. Ennek függvényében érdemes figyelmet szentelni azoknak a jeleneteknek, ahol Róbert és Pusztafi egyszerre van jelen. Első találkozásukkor a következő megjegyzést olvashatjuk róluk: „Nem veszi ön észre, mennyire hasonlít Pusztafi arca Zelejiéhez? Ha az elébbinek le volna borotválva bajusza, szakálla, vagy ha egyszer mind a kettő körszakállt növelne, össze lehetne őket téveszteni.”⁷⁷ Jókai általában kurziválja a kétértelműnek szánt, jelentőségteljes mondatokat (kéziratban aláhúzza), a leborotvált arc leírása pedig kis fantáziával olyannak tűnik, mintha egy Burns-portréra vonatkozna. A Róbert halálát művészi gonddal lefestő fejezetben szintén a köztük lévő hasonlóság válik hangsúlyossá: „A sárga sáslilomok között két arc látszik ki félig a vízből hanyatt fordulva. Ifjú, deli és halovány mind a kettő. Úgy hasonlítanak egymáshoz, mintha testvérek volnának.”⁷⁸ E ponton megjegyzendő, hogy míg más szereplőket állandóan mitológiai, biblikus vagy történelmi személyiségekhez hasonlít a narrátor, Róbertet és Pusztafit egymáshoz. A *végzet kezdete s a kezdet vége* mint fejezetcím szintén két elem, kezdőpont és végpont egybeesését sejteti, ezzel is hangsúlyozva, hogy nem csak sorscseréről van szó, hanem a Zeleji- és Pusztafi-szerepek egybeeséséről is. A Burns-szel való párhuzamot viszont nem csupán a fentebb kiemelt asszociációk sejtethetik, hanem a skót

73 Uo., 207.

74 Uo., 212.

75 Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1858. szeptember 29. [-től október 6.] = AJÖM XVII. 232.

76 Budapesti Hírlap, 1859. október 1., [4].

77 JMÖM Regények 14. 30.

78 Uo., 160.

költő életútja is erre fordítja a figyelmünket. Pusztafi visszatérte után alkoholista lesz és lemond a költészetéről, ez a hanyatlástörténet pedig nagyon hasonlít Burns életútjára, aki miután hazatér Edinburgból, szintén alkoholistává válik, a költészetet elhanyagolja, összes műveit pedig barátja adja ki a halála után. Ha létezik ez a párhuzam, akkor tulajdonképpen Róbert megkapja Petőfi sorsát (eltűnik a harc után, többé nem kerül elő, felesége újra férjhez megy), míg Pusztafi a másik, „skót Petőfi” sorsát kapja meg (hazakerül és kiábrándultságában alkoholista lesz). Szintén érv lehet e tekintetben a gesztus, hogy Pusztafi elégeti Róbert fűzfa-odúba helyezett holttestét. Amennyiben elképzeljük a leírt mocsaras vidéket, a környezetnek olyan nedves-ségtartalommal kell rendelkeznie, ahol egy fa aligha gyulladna ilyen könnyen lángra, pedig Jókai kitűnően ismerte a természetet és a növényvilágot. Ezt az írói döntést valaminek indokolnia kell, és lehetséges, hogy a motivációt a skót költő vezetéknéve képezi, ugyanis az angol *burn* szó azt jelenti *ég, elég* –, így a *Robert Burns* név, ha le akarjuk fordítani magyarra, annyit tesz: *Róbert elég*. Ebben a megközelítésben Róbert testével az történik, amit az esetleges ihletet adó előkép neve sugalmaz. A vezetéknév eme jelentésére egyébként maga Burns is játékosan reflektál például *I burn, I burn* című versével. Hogy Jókai ismeri az angol szavak jelentését, az bizonyos, hiszen *table moving*-ről is van szó a könyvében, a szöviccek pedig, amelyek akár szó szerinti fordításokból fakadnak, szintén nem állnak távol tőle, így nem elképzelhetetlen egy ilyen megoldás sem a regényben. Például: „Mit csinál a bakfis? Bakfis persze annyit tesz, hogy sült hal.”⁷⁹ Máshol a *szatyra* szó kétféle olvashatóságával (mármint eszköz és szatíra) játszik el.⁸⁰ Összehasonlító nyelvészeti küzdemények című szövegével egy olyan szerzőt parodizál, aki könyvével azt bizonygatja, hogy a magyarok Palesztinából jöttek. A Kakas Márton álnév alatt közölt cikk, amely Jákob történetét eleveníti fel, hemzseg a szójátékoktól, amelyek hangzásbeli asszociációkon alapulnak.⁸¹

Pusztafi sorsa tehát ebben a megközelítésben egy „másik” Petőfi sorsává válik. De nem csupán a két Petőfi-sors kicserélődése kulcsfontosságú ebben a jelenetben,

79 JÓKAI, *A köszívű....*, I, i. m., 97.

80 JÓKAI MÓR, *A szatyor* = *Uő, Őszi fény*, Bp., Révai Testvérek, 1898, 63.

81 „Tehát legelőször is IÁKOB, mikoron még dIÁK VÓT felkeresé LÁBÁnt, a ki már csak alig áll a LÁBÁN, kinek vala két leánya, egy szép meg csunya, de Jákobnak nem kelle A, hanem azt mondá, hogy RÁ KELL még a másik, így lett belőle Lea és Rákhel. [...] A jövendőmondó asszonyra azt mondták DEBORzAs, ezért lett az ő neve *Debora*! így nyerte a nevét *Judit* is e szóból JUJ DE ÜT! – LÓT neve támadt abból, hogy elfut-LÓT vala *Sodoma Gomorál*, a mi nyilván *Somogy* és *Gömör* vármegyék nevéből erede vala.” JÓKAI MÓR, *Cikkek és beszédek*, 5. kötet (1850–1860), II. rész, kiad. H. TÖRÖ Györgyi, Bp., Akadémiai, 1968 (Jókai Mór Összes Művei. Cikkek és beszédek V), 209.

hanem a szövegformálás háttérében búvópatakként rejtőző Petőfi-intertextus is. Petőfi 1847-es *Tűz* című versében a következőképpen vázol fel egy lehetséges halálképet:

Nem akarok elrohadni,
Mint a fűzfa a mocsárban;
El akarok égni, mint a
Tölgy a fellegek lángjában. [...]

Te vagy az én elemem, tűz!...
Sokat fáztam életemben,
Szegény testem sokat fázott,
De meleg volt mindig lelkem.⁸²

Jókai tehát nem csupán megadja az egyik Petőfinek a szabadságharc túlélésének lehetőségét, hanem azzal a gesztussal, hogy Zeleji haldoklásának helyszínét épp egy mocsárba helyezi, s nem engedi, hogy az ott álló fűzfa elkorhadjon, hanem úgy írja meg a jelenetet, hogy az a belehelyezett testtel együtt eléljen, megadja a másik Petőfinek azt a halálnevet, amelyre a barátja vágyott. Nem pusztán azt a gondolatkísérletet hajtja végre ezzel, amely szerint kiderülhet, hogy mi történne, ha Petőfi túlélné a 48-as szabadságharcot, hanem a fikció eszközeivel méltó végtisztességet is igyekszik adni a költőnek.

Ez a fejezet a szimbolikus újjászületés jegyében is olvasható, de vannak más szöveghehelyek is, amelyek szintén összekapcsolják a halál és születés képzetait. Az egyik ilyen jelenet a komáromi híd leszakadásához kötődik: Judit és Béla a hullámokkal küzdenek, majd eszméletüket veszítik, de szerencsájükre Pusztafi csónakkal a segítségükre siet. A csónakos, a révész alakja gyakran a halál szimbolikus megjelenítője, míg a vízből való kiemelés gesztusa és a bölcső ringatása a születést idézi fel: „A költő kiemelte őket erős karjaival, mint két gyermeket a bölcsőből”.⁸³ A másik, Juditra és Bélára vonatkozó szimbolikus jelenetben Judit valóban halottnak tűnik, s Béla „feltámasztja” őt, vagyis segíti fellazítani a szívgyörcsben feszülő izmokat. E két kiemelt jelentőségű újjászületés-jelenet között a regényvilágot végigkíséri az összes természeti elem csapása (természetesen ezután a jelenet után is fontos szerepük van az elemeknek, de már nem az élet-halál harcban való ellenfélként jelennek meg). A vízzel való küzdelem egyértelmű a komáromi híd leszakadása után: „Érzé, minő erőfeszítésbe kerül kedvesének, hogy ily küzdelem mellett a haboknak ura maradhasson.”⁸⁴ A tűz pusztítása szintén emlékezetes, hiszen leég a város, a lakosok pedig kénytelenek kunyhókban meghúzni magukat. Amikor Judit át akar jutni a tomboló viharban

82 PETŐFI Sándor, *Tűz* = PETŐFI Sándor *Összes költeményei* (1847), kiad. KERÉNYI Ferenc, Bp., Akadémiai, 2008 (Petőfi Sándor *Összes Művei* 5), 66.

83 JMÖM Regények 14. 77.

84 Uo., 75.

a folyón Tuba János csónakjával, a szél, vagyis a levegő erejével kell megküzdenie: „a zápor rézsút vágott alá a szél rohamában [...] a szél a folyammal keresztben fútt s az evezőkkel szemben [...] a csónak nesztelenül lubickol két ellenség között: egyik a víz, másik a lég”.⁸⁵ Ez azért is lehet elfogadható felvetés, mert a fejezet elején több ízben leszögezik a szereplők, hogy Judit nem fél „se tűztől, se víztől”⁸⁶ (vagyis az előzőleg már legyőzött elemektől), tehát most egy harmadik elemmel kell megküzdenie. A földdel való küzdelem a legutolsó, amelyben Judit halottnak tűnik, Bélával pedig közösen kell legyőzniük a föld halálba hívogató erejét: „Aki őt a föld alá akarná tenni, az engemet is oda tegyen vele”,⁸⁷ „...leeresztik mély föld alá, hat lábnyi anyagot temetnek feje fölé és ő hallani fogja a hulló hantoknak mind jobban-jobban enyészetes dörgését”⁸⁸ stb. Az elemekkel való folytonos küzdelem, illetve a folytonos újjászületés Komárom történetének, illetve a komáromiak önidentifikációjának is fontos eleme: „Uram, abba a városba léptél, melyre nézve hon földé egyedül mostoha anya. Nyolcvanöt év előtt a föld indulás rommá döntötte ezt: a romok alapjaira új város épült. Ötvenkét év előtt az árvíz pusztította el, a pusztaságnak újra lakói lettek. Harminc éve tűz emésztette meg, hamvaiból ismét újra támadt. Húsz év óta a várerődítés egész negyedét rontá le s tette legelővé, a város odábbment és újra felépült.”⁸⁹

Ha a természeti elemek jelentéskörét vizsgáljuk, a regény (egyik) kulcsjelenete ismét Róbert és Pusztafi mocsárban való rejtőzése lesz. Nemcsak a halál és újjászületés kapcsolódik össze ebben a részben, hanem a négy elem is: a mocsár a víz és föld keveredett elegyéből áll, ahol Pusztafi felgyújtja a fűzfát, a leégő fűzfa pedig a levegőbe kerül: „Nem fog fölötted egy ölnyi sár fekünni, szabadon járhat minden porszem a szél szárnyain, s fürödhetik az isteni napvilágban. Öreg bajtárs, én eltemetlek az égbe!...”⁹⁰

A *Politikai divatok* tehát nagyon sokrétű, többletjelentésekben gazdag motívumhálózatot működtet. Ezen tekintetben az egyik leghangsúlyosabb fejezetnek *A végzet kezdete s a kezdetnek vége* bizonyul, amely mintegy gyűjtőpontként sűríti magába a regény legjelentősebb elemeit, és amely már látványosan elmozdul a történelmi valóság legitimizálta olvasói elvárástól. A szöveget olyan művészi gondolatkísérletként olvashatjuk, amely nem a történelmi valóság leírásaként vagy kódolásaként igyekszik feltűnni. Olyan mű ez, amely tudatosan épít a hasonlóságokra az azonosságok helyett annak érdekében, hogy egy soha meg nem valósuló, de elképzelhető jövőképet rajzoljon fel, mert azt, amit az olvasó kódként érzékelne, leleplezi maga a narráció. Így

85 Uo., 204.

86 Uo., 197.

87 Uo., 235.

88 Uo., 230.

89 Uo., 64.

90 Uo., 167.

ahelyett, hogy elbeszelné, hogy mi is történt, megmutatja, hogy milyen más szerepeket vehettek volna fel a korszak emberei, és mi lett volna, ha Petőfi is élhetett volna a szabadságharcot túlélő költő szerepével. A regény prózapoétikájában hangsúlyosan teret kapó rejtőzködés, illetve szerepjáték a Petőfi által kijelölt forradalmi szerepek kiosztásából, majd a bujdosás élményéből kiindulva olyan fikciós játékot hoz létre, amely az ismert referenciahálózatban megjelenített szerepkörök folyamatos változásával még inkább növeli a regény enigmatikusságát.